*Kaygı*, 19(II)/2020: 724-752.
**Araştırma Makalesi | Research Article**

Makale Geliş | Received: 19.06.2020
Makale Kabul | Accepted: 22.08.2020
Yayın Tarihi | Publication Date: 15.09.2020
DOI: 10.20981/kaygi.793337

**Mücahit ÖZDOĞAN**

Doktora Öğrencisi | PhD Candidate
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Eskişehir, TR
Eskisehir Osmangazi University, Inst. of Social Sciences, Department of Phil. and Theology, Eskisehir, TR
ORCID: 0000-0002-7127-3554
mucahitozd@hotmail.com

# Hayatın Anlamı ve Din İlişkisine Dair Kanıksanmış Bazı Görüşlerin Eleştirisi

**Öz**

Bu çalışmada hayatın anlamı ve din ilişkisine dair literatürde sıkça karşılaşılan görüşler eleştirilerek insanın anlama dair bakış açısı daha kapsamlı ve gerçeğe yakın şekilde anlatılmaya çalışılmaktadır. Bu amaçla ilk önce anlam ve hayatın anlamının ne olduğuna dair bir giriş yapılarak daha sonra dinlerin bakış açısı anlatılmıştır. İlerleyen bölümlerde anlam söz konusu olduğunda bugüne kadar üzerinde pek durulmayan hususlar açıklanmaya çalışılmıştır. Makalede ulaşılan sonuca göre özellikle teist dinlerin anlama dair fikirleri genel itibariyle hazırcıdır, kalıpsaldır ve yeterince rasyonel değildir. Din odaklı görüşlerin "Tanrı olmazsa anlam olmaz" tarzı yaklaşımları nesnel anlam-öznel anlam ayrımı ve kusursuz Tanrı anlayışının kendi dinlerinin Tanrı'sı olup olmadığı gibi hususlardan dolayı yeterince makul değildir.

**Anahtar Kelimeler:** Hayatın Anlamı, Dinler ve Hayatın Anlamı, İbrahimi Dinlerin Eleştirisi, Tanrı’nın Matrix’i, Hayatın Nesnel Anlamı.

# Critique of Inured Some Wiew about Relation of Meaning of Life and Religion

**Abstract**

In this study, the views about the meaning of life and religion are criticized and the views of people are explained in a more comprehensive and realistic way. For this purpose, an introduction has been made about what is the goal of life first, and then the perspective of religions is explained. In the following sections, it is tried to explain the issues that have not been dealt with so far in terms of meaning. According to the results reached in the article; in particular, the ideas of the theological religions are generally literary, stereotypical, and not sufficiently rational. Religion-oriented views, "God can not be meaningless" approaches such as the distinction between objective and subjective meaning and whether the perfect understanding of God is the God of their own religions is not reasonable enough.

**Keywords:** Meaning of Life, Religions and Meaning of Life, Criticism of Abrahamic Religions, God’s Matrix, Objective Meaning of Life.

## Giriş

Özellikle çoğunluğu İbrahimi dinlere mensup olan ülkelerde, gerçeklikle uyuşmadığı hâlde yanlışlanamaz bir gerçek olarak sunulan bazı fikirlerin olduğunu gözlemliyoruz. Bu makalenin amacı, bu fikirleri ele almak ve gerçeklikle uyuşup uyuşmadığını ortaya koymaktır. Yıllardır doğru olarak işlenen fakat bizim yanlış olduğunu düşündüğümüz bazı fikirler, âdeta insanlığın en doğal hâliymişçesine insanlara sunulmakta ve sorgulanmasına gerek olmayan bir düşünce hâline getirilmektedir. Bu düşüncelerden biri, hayatın anlamı ve din ilişkisine dair yapılan tespitler topluluğudur. Bu çalışmayla birlikte, hayatın anlamını, sadece belirli bir dine indirgediği hâlde, yanıltıcı şekilde bütün ruhi ve kutsal seçenekleri tekeline almaya çalıştığını düşündüğümüz bu tespitler topluluğunun görüşlerinin incelenmesiyle birlikte sadece dinin hayatın anlamıyla iligili rolü tartışılmayacak, aynı zamanda hayatın anlamı kavramının tam olarak neyi ifade ettiği de irdelenecektir.

Çalışmada din olarak Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi İbrahimi dinler kastedilmiştir. İbrahimi dinlerin iddiaları 'hayatın nesnel anlamı' kıstasını karşılamaktadır fakat bu durum onların iddialarının gerçek olduğu ve hayata nesnel anlamı başka bir şeyin veremeyeceği anlamına gelmemektedir. Başka herhangi bir din veya fikir de hayatın nesnel anlamını sunma iddiasında olabilir. Fakat İbrahimi dinlerin dünyadaki yaygınlığı, hayatın anlamını dinlerin tekelinde gibi gösteren anlayışların zihinlerde yerleşmesine neden olmaktadır.

Çalışmamızda hayatın anlamı-din ilişkisini sağlıklı değerlendirmek için hayatın anlamının öznel ve nesnel iki farklı ciheti olabileceğini söyleyen hibrit anlayış benimsenecektir. Böylelikle dinin mutlak nesnellik olarak sunulmasının dine inanmayan biri için öznel olması gibi çelişkili duran bir takım sonuçların daha gerçeğe yakın işlenmesi hedeflenmiştir. Böyle bir tercihte bulunmamızın diğer sebebi hayatın herkes için geçerli olan nesnel anlamının şu an için bilinmediğini düşünmemizdir.

## 1. Anlam ve Hayatın Anlamı

Hayatın anlamının tanımını yapmadan önce anlamın tanımını yapmak gerekmektedir. Anlam kavramı genel olarak şöyle tanımlanabilir: "Bir kelimenin, sembolün, işaretin, anlatımın, teorinin taşıdığı bilişsel veya duygusal içerik." (Akıncı 2005: 7)

Anlamı, hayata dair düşündüğümüzde, insanın içinde yaşadığı hayata atfettiği değerlerin ve yönlerin ön plana çıktığını görüyoruz. Anlam kavramının zihne yansıması varoluşsal bağlamda ele alındığında; hayatın anlamının, insanın gözlemlediği, deneyimlediği, tahayyül ettiği olay ve durumlar karşısında hayata içkin değerler sistemiyle karşılaştığını düşündüğü noktada tezahür ettiğini söyleyebiliriz. Başka bir açıdan hayatın anlamını, insanlar için hayatın bütününe, varlığına ve "Neden?" sorusuna giydirdiği bir farkındalık elbisesi olarak tanımlayabiliriz.

Hayatın anlamı, fiziki varlığı da kapsayan her şeyin altında yatan gerçeklik olarak düşünüldüğünde, şeylerde ve insanda aslolan şeyin anlam olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Görüşümüzü daha anlaşılır kılmak için şu soruları düşünelim: Sizin bu yazıyı okumanızın anlamı ne? İşe gitmemizin anlamı ne? Uyanmamızın anlamı ne? Nefes almamızın anlamı ne? Evrenin anlamı ne? Her şeyin anlamı ne? Bu sorulardan görüldüğü üzere anlam fizikten farklı ve aşkın olarak değerlendirildiğinde 'her şeyin altında yatan sebep veya mana' anlamına gelmektedir. Fakat buradaki sebeplilik, nedensel zincirin bir halkası olmaktan ziyade bir şeyin neden varolduğunun ve neden o şekilde olduğunun nihai açıklaması anlamında kullanılmaktadır. Latif Tokat, Tolstoy gibi düşünürlerden yola çıkarak hayatın anlamı sorunuyla kastedilenin aslında insanın kendi içinde değil, dışındaki bir şeyle veya bir değerle ilgili olduğunu belirtmektedir (2014: 16).

Hayatta var olan anlamı bulma amacı sadece tek tek bireyler için değil, aynı veya benzer anlamı bulduğunu iddia eden birden çok insan için veya bir arada yaşama ihtiyacının farkında olduklarından dolayı birlik olmak isteyen toplumlar için de geçerli olabilir. Çünkü anlam arayışı tanımına dâhil edilen bireyi motive edici unsurlar, hem

bireyin kendisine hem de diğer insanlara yansıyan etkileri itibariyle toplumun ihtiyaçlarıyla çoğunlukla uyum göstermektedir. Aynı şekilde anlam aradığını söyleyen bir insanın giderek yalnızlaşması, diğer insanlarla iletişimini azaltması, "hayatın anlamı" kavramının taşıdığı anlamlar çerçevesinde tutarsızlık oluşturmaz. Hayatın anlamı, her iki ayrıma da izin verecek esnekliktedir.

Literatürde hayatın anlamına dair yapılan tanımlara bakıldığında genellikle hayatın amacına ve nihai noktasına vurgu yapıldığı görülmektedir (Akıncı 2005: 10). Örneğin Thomas Nagel'e göre hayatın anlamıyla ilgili endişelere cevap bulabilmek için, insanın hayatta herhangi bir amaç edinmesi ve bu amacını değerli görmesi gerekir (Evers 2017: 37). Bu tarz düşünceler öznel-nesnel ayrım çerçevesinde şöyle yorumlanabilir: Öznelciliğe yakın olan birinci bakış açısına göre hayatın anlamı demek, insanın kendisine yaşam amacı/işi/hedefi bulması demektir. Böylelikle anlam, insanın ölüme kadar ki macerasında kendine biçeceği rolü bulmasıyla eş değer hâle getirilmektedir. Nesnelliğe daha yakın olan ikinci bakış açısına göre ise hayatın amacı veya nihai noktası olması demek, genel olarak varlığın ve bütün yaşamın amacı veya nihai noktası olması demektir (Aralık 2014).

Amaç ve anlam arasında çok sıkı bir ilişki olsa da iki kavramı eş anlamlılık seviyesine getiren yaklaşımların, anlamın belirsizliği nedeniyle sıkıntıları olduğunu düşünüyoruz. İlk başta iki kavram da çağrışım olarak birbiriyle neredeyse eşit gibi duruyor ama hayattaki nedenselliklerden yola çıkarak amacı, anlam için vazgeçilmez kılmak için daha sağlam temellendirmenin yapılması gerektiğini düşünüyoruz.

Victor Frankl'a göre hayata anlam veren etmenlerden biri insanın biricikliği durumudur. Ona göre bir insanın yerine başkasının konması imkânsızdır (1995: 76-77). İnsanlardaki benliğin gerçekte yanılsama olduğunu söyleyen mistik yorumları şimdilik göz ardı edersek, her insan -fiziki benzerlikler ne kadar benzer olursa olsun- mutlak şekilde diğer insanlardan farklı bir kendiliğe sahiptir. Frankl'ın vurgulamak istediği husus kanaatimizce budur: Bir insanı diğer herkesten ayıran benlik, insan hayatının anlamını oluşturur. Frankl'ın yorumunun öznel kapsamda değerlendirilmesi gerektiği hemen fark edilebilir çünkü benliği bir yanılsama olarak gören fikirsel akımlar

açısından böylesi bir anlamın hiçbir anlamı yoktur. Tam tersi, onlar için asıl anlam benlikten sıyrılmak ve benliğin gerçekte bir yanılsama olduğunu fark ederek mutlak varlıkla bütünleşmektir.

Kıymaz'ın aktardığına göre hayatın anlamı en genel perspektifte öznelci natüralizm (sübjektivisit), nesnelci natüralizm (objektivist) ve süpernatüralizm olmak üzere üçe ayrılır. Öznelciliği savunanlara göre hayatın anlamı, bireylerin hayata dair tutumları demektir. Nesnelcilere göre, hayatın anlamının zihinden bağımsız bileşenleri içermesi gerekir. Süpernatüralistlere göre hayatın anlamının kaynağı Tanrı veya ölümsüz ruhtur (2019: 147-148).

Bu çalışmada sık sık dillendirilecek öznel anlam ve nesnel anlam Kıymaz'ın aktardığı ayrımdan farklıdır. Çünkü söz konusu ayrımda hayatın anlamının tek bir yönü olduğu ön kabülünden hareket edilmektedir. Bu düşünceyi şöyle ifade edebiliriz: Hayatın bir anlamı vardır o da, öznelciliğe/nesnelciliğe/süpernatüralizme uyan anlamdır. Bu çalışmada ise hayatın anlamının tek yönlü olup olmadığının bilinmediğini düşündüğümüzden dolayı sağlıklı değerlendirmeler yapmak için hayatın öznel anlam ve nesnel anlam gibi iki farklı cihetinin olabileceği varsayımından yola çıkılmıştır. Kullandığımız bu yaklaşıma "hibrit görüş" (Weijers 2014: 2) ismi verilebilir. Çalışmada benimsediğimiz bakış açısına göre varlığın neden varolduğunu bilmediğimizden dolayı herkes için geçerli olabilecek bir anlamın varolup olmadığı şu an için bilinmemektedir fakat bu düşünce, bulunma ihtimali olan hayatın anlamının öznelci, nesnelci veya süpernatüralist ayrıma kesinlikle uymayacağı gibi bir sonucu ifade etmemektedir. Hayatın nesnel anlamının veya öznel anlamının olup olmadığına dair belirsizlik; öznelci, nesnelci, süpernatüralistik, hibrit veya hayatın anlamına dair diğer ayrımlardan hangisinin doğru veya yanlış olduğu sorusunu da şu an için belirsiz bırakmaktadır.

Dinler, genel olarak süpernatüralistik kapsama giriyor gibi dursa da, dinlerin gerçekliği, hayatın anlamı ve din ilişkisi söz konusu olduğunda öznel anlam-nesnel anlam ayrımı yapmayı zorunlu kılıyor. Bu durumun sebeplerini ilerleyen sayfalarda irdeleyeceğimiz için şimdi, bu çalışmada kullanılan öznel anlam ve nesnel anlamın tanımına geçmek istiyoruz.

Öznel anlam, insanın yaptığı gözlemler neticesinde hayata ve evrene dair görüşlerini kendi hayatında –somut ve soyut olarak- sindirmesi olarak tanımlanabilir. Bu çerçevede insan, bir nevi kendi anlamını kendisi oluşturur. Evrende ve varlıkta nesnel anlam olsun veya olmasın, öznel anlam nesnellikten bağımsızdır (Wolf 2012: 194). Öznel anlam, nesnel anlamdan farklı olarak zamana ve ortama göre değişkenlik gösterebilir (Aydın, Kaya, Peker 2015: 41). Kısaca öznel anlam, hayatın anlamı denilen şeyin bireylere göre değiştiği düşüncesidir. Nesnel anlam ise varlık temelinde yükselen ve herkes için geçerli olabilen bir anlamdır. Bireylerin kendilerine seçtikleri veya oluşturdukları öznel anlam ne olursa olsun nesnel anlam değişmez. Bütün gerçekliği kapsayan mutlak varlığın ne olduğuna dair tartışmalar hâlâ devam ettiği için özellikle metafizik hakikatler konusuna bu çalışmada girmemeye çalışacağız. Bunun yerine nesnel anlamın imkânı ve olası nitelikleri çerçevesinde İbrahimi dinlerin görüşlerini ele alacağız.

Anlam sadece öznel ve nesnel gibi kapsam itibariyle değil insan hayatının farklı kısımları itibariyle de ayrılabilir. Örneğin kariyer, aile, arkadaşlar vd. (Aydoğan 2010: 54). Fakat hayatın anlamı dendiğinde genelde hayatın içindeki bütün bölünmeleri ve farklılıkları aynı anda kapsayacak bütüncül bir tanım kastedilir.

İnsanlar kendileri için ortak anlamı paylaşabildiği gibi birbirinden farklı anlamlara da bağlanabilir. Bu açıdan öznel anlamın insan zihninin özgürlüğüyle paralel olduğu söylenebilir. Çalışmamız açısından öznel anlamı değerlendirebilmemiz için insanın -düşünceleri itibariyle örüntülerden ve paradigmalardan kaçamasa da- az veya çok (farklı düşünceler mevcut) bir özgürlüğe sahip olduğunu varsaymamız gerekmektedir.

Anlamdan kastedilen düşünceler genellikle bu kısmî özgürlük alanıyla ilgilidir çünkü anlam, genellikle insan zihninin maddeye bağımlı olmadan kendini içinde bulduğu tasavvurlarla ve hayallerle ilgilidir. Hayatın anlamı kavramında, görünüşleri ve maddeyi bütün olarak görme meyli vardır.

Öznel anlamın sadece zihinle mi yoksa sadece varoluşla mı ilgili olduğuna dair çeşitli yorumlar mevcuttur. Bizce öznel anlam sadece zihinle veya her ikisiyle aynı anda

ilgili olabilir çünkü bir insan nesnel anlamı ve hayatın tamamını umursamadan kendisine anlam kurmaya çalışabilir fakat böyle yaptığı anda bile aslında kendi zihninin oyun kurucu özelliğiyle karşılaşır. Bu yüzden öznel anlamı zihinden ayırmanın pek mümkün olmadığını düşünüyoruz. Öyle ki, hayattaki anlamı, başkasının ona dikte ettiği rollere uygun şekilde yaşamak olarak ayarlayan bir insan bile kendi zihniyle bu anlamı sürdürür çünkü o rolü ancak zihnen kabul edebilir.

Hayatın anlamının, hayatın değişen yönlerine bütün değişimleri kapsayan sabit bir açıklama getiren boyutu da vardır. Bu boyut çerçevesinde insan, hayattaki farklılıklara tek bir açıklama getirebilir (Ayten 2012: 53). Değişim odaklı bu okumanın aksine değişimi hayatın bizatihi anlamı olarak gören yorumlar da yapılabilir. Tabii böyle bir yorum da yine sabit bir yorum olur çünkü bütün hayatı ve değişimi, değişimin kaçınılmazlığıyla açıklamak değişim gibi bir sabitin var olduğunu söylemek demektir. Burada asıl dikkat edilmesi gereken husus, hayatın anlamını bulma serüveninin, insanı bütüncül bir çabaya yöneltmesidir. Değişimin nihai hedefinin belirlenip belirlenmemesi ayrımı, insanların değişim, hayat ve evren arasındaki ilişkiyi nasıl okuduklarını gösterecek veriler sunabilir.

### 1.1. Hayatın Nesnel Anlamının Ne Olduğu Problemi Varlık Probleminden Ayrılabilir Mi?

Hayatın anlamı konusu üzerine çalışılırken sıkça "Hayatın anlamı iyi yaşamaktır.", "Hayatın anlamı erdemli insan olmaktır." vb. sözlerle karşılaşılmaktadır. Nesnel bir kapsayıcılığa sahip hayatın anlamını arıyorsak bu tarz tespitlerin yeterince güçlü olmadığını düşünüyoruz. Çünkü kanaatimizce "Hayatın nesnel anlamı nedir?" sorusu, "Varlık nedir?" veya "Neden hiçbir şey yerine bir şeyler var?" sorusundan ayrılamaz. Bu iki farklı problemi hayatın anlamı nezdinde ayıramamak, sonsuza kadar sürecek bir belirsizliğe mahkûm olmak şeklinde anlaşılmamalıdır. Eğer bir insan hayatın anlamının bütün insanlar için belirli olduğunu düşünüyorsa, bu düşüncesini varlık temeline oturtmalıdır. Dolayısıyla eğer varlık anlamsızsa iyi yaşamak, erdemli insan olmak gibi kazanımlar da nesnel açıdan anlamsızdır. Varlık temeli olmadan, ömrü

boyunca topluluk şeklinde yaşamanın faydalarından yararlanmak, kendini iyi hissetmek veya iyiliğin kendisi için erdemlilik ve iyi insan olmak gibi ahlaki amaçlar güden insanın kendince bulduğu anlamlar –şimdilik- öznel anlamlardır.

Hayatın nesnel anlamını, varlık probleminden ayırmamamız yeni bir problemi karşımıza çıkarmaktadır: Varlığın anlamlı ya da anlamsız olduğuna karar verebilecek bilinçli bir özne yokken, varlığın anlamlı ya da anlamsız olduğu söylenebilir mi? Eğer insan haricinde varlığın içinde veya dışında olup varlığı oluşturan/yaratan bir özne veya mekanizma yoksa varlık hakkında anlamlılık/anlamsızlık sonucuna ulaşılabilir mi? Bu ve benzeri problemler din-hayatın anlamı ilişkisi konusunu da kapsıyor fakat hemen belirtmemiz gerekmektedir ki, varlığın bir yaratıcısının var olup olmadığı problemi dinleri de kapsayan fakat dinlerden ayrı bir problemdir. Başka bir anlatımla, "kutsal kitaplar" sayesinde hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz ve sınayabildiğimiz dinlerin Tanrı'sının, din kitapları gibi somut kanıtlardan yola çıkılarak varolmadığının ispatlanması, varlığın başka bir yaratıcısının olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu nedenle çalışmamızın başlığı "Hayatın Anlamı-Tanrı İlişkisi" değil, "Hayatın Anlamı-Din İlişkisi" şeklinde olmuştur. Dinlerin öne sürdüğü yaratıcının sınanabilir olması, bize, yukarıda nesnel anlam için belirttiğimiz şüpheleri aşarak hayatın nesnel anlamını konuşma ve tartışma imkânı sunmaktadır.

Bilinçli özne olmadan varlığın anlamlı ya da anlamsız olduğuna karar verebilme yeteneğimizi, bir anlığına "Varlık nedir/nereden gelmiştir?" sorusundan azat ederek değerlendirirsek, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Evreni yaratan bir varlığı veya mekanizmayı göz ardı edip sadece evrenin kendisine odaklanırsak, insanlardan önceki evrenin durumu bize yol göstericilik yapabilir. Örneğin bundan 65 milyondan daha önce yaşayan, kuş olmayan büyük dinozorların ve diğer canlıların yaşadığı hayat nesnel açıdan anlamlı mıdır, anlamsız mıdır? Tarihin belirli bir döneminde bilinçli özne olan insanı doğurma potansiyeli taşıyan ama o an içinde bulunduğu şartlar göz önünde tutulduğunda insan için basit bir gaz ve toz bulutundan ibaret olan evrenin ikinci, üçüncü veya dördüncü milyar yıllarındaki hâli anlamlı mıdır anlamsız mıdır?

Eğer dışsal müdahaleye ihtiyaç duymadan evreni tek başına değerlendiriyorsak mikro evren-makro evren ayrımı bağlamında Kuantum Teorisi'ne de değinmek gerekmektedir. Evrenin kuantum düzeyindeki hâli, pek çok insan için evrenin saçma olduğunun ispatıdır çünkü kuantum dünyasında tamamen rastgele gerçekleşen olaylar vardır. Kimi çağdaş bilim insanı ve filozof için evren tamamen alelade ve rastgele gerçekleşen kuantum salınımlarının bir sonucudur. Bu tespit kimi insanlar için anlamsızlıkla eşdeğerdir. Bu paragraf özelinde evreni dışsal ihtimallere kapattığımız için böylesi tespitler makul karşılanabilir fakat günümüzde bu tarz yorumların, varlığı tamamen çözmüşçesine yapılmasını doğru bulmuyoruz çünkü kuantum düzeyindeki verilerin evrenin metafiziksel ve nihai tablosunu verip vermediği konusunda şüphelerimiz var. Konunun yönünü çok fazla değiştirmek istemesek de, hayatın anlamını sorgulayışımızdaki kaçınılmaz uğrak yerlerinden birisi, bilim-metafizik ilişkisi oluyor. Hayatın nesnel anlamını varlık probleminden ayıramamak, bilim-metafizik ilişkisinin yorumlanmasından yola çıkarak fikirsel bir çıkış noktası belirlemeyi gerektirmektedir. Bilim-metafizik ilişkisinin bize sunduğu seçeneklere bakıldığında iki ana ayrım göze çarpmaktadır: Birinci düşünceye göre bilimin öne sürdüğü veriler metafiziği de içine alan verilerdir, yani bilim metafizik konular hakkında bize söz söyleme yeteneği kazandırır; ikinci düşünceye göre ise bilim ne kadar gelişirse gelişsin metafizik alanlar hakkında söz söyleyemez. Örneğin kuantum dünyasında her şeyin rastgele meydana gelmesi, nihai gerçekliğin de rastgele olduğu anlamına gelmez. Başka bir anlatımla, bu düşünceye göre rastgele kuantum salınımları, neden rastgele kuantum salınımlarının olduğunu açıklamaz.

Varlık problemi-hayatın anlamı ilişkisini henüz bilinmeyen nesnel anlamın öznel anlamla ilişkisi bağlamında düşündüğümüzde şu ihtimal de mümkün olabilir: Bir insanın kendisi için oluşturduğu anlam, nesnel anlamla uzlaşmasa bile o insan için geçerli olabilir. Örneğin varlık sorununa bir cevap bulunup hayatın anlamı ortaya konsa bile bilinçli bir özne açısından başka bir nesnel anlam sadece o insan için geçerli olacak şekilde yaratılabilir. Değerlendirmemizi şu soruyla özetleyebiliriz: Bilinçli bir özne, belirli ve doğrulanmış nesnel bir anlamı reddedebilir mi?

Farklı cevaplar verilebilir ama kanaatimizce özne, nesnel anlamı reddetse ve kendisi yeni bir nesnel anlam bulduğunu iddia etse dahi ortaya koyduğu anlam öznel olur. Böylesi öznel bir anlamın nesnel sayılabilmesi için, nesnel anlamın, kişilerin öznel anlamıyla kurulabildiği bir sistemin olması gerekir. Yine de mevcut belirsizlik pek çok farklı ihtimali olasılık bazında gündemde tutar; örneğin başka bir kişi de varlıkta nesnel bir anlam olmadığını, bu yüzden öznel anlamın nesnel anlam sayılması gerektiğini söyleyebilir. Nesnel bir anlamın yokluğu, insanlara nesnel anlamı kendilerinin kurma yeteneğini ve fırsatını kazandırabilir.

### 1.2. Ahlaki Erdemler Hayatın Nesnel Anlamı Olarak Sunulabilir Mi?

Hayatın anlamıyla ilgili çalışmalara bakıldığında hayatın anlamını ahlaki erdemlerden ibaret gören düşüncelerle karşılaşabiliyoruz. Daha önce de değinildiği gibi varlık problemini temel edinmeyen ahlaki söylemlerin indirgeyici bir anlayışla hayatın yegâne nesnel anlamı olarak sunulması temelsiz bir düşüncedir. Ahlaki erdemlerin nesnel anlam olabilmesi için metafiziksel temellendirme zorunludur. Dolayısıyla bu temel olmadan öne sürülen ahlaki erdemler ancak öznel anlam kapsamında değerlendirilmelidir.

Bu tespit bizi, varlığın kendinde iyiliği veya kötülüğü taşıyıp taşımadığı sorununa götürüyor. Metafizik alandaki belirsizlik, içinde yaşadığımız dünya ve evren içerisinde karar kıldığımız iyilik ve kötülüğün neden iyi ve kötü olduğunu sorgulatmaktadır. Örneğin belki de bizim iyilik olarak algıladığımız fiiller veya durumlar evrenin içinde bulunduğu metafiziksel sistem için kötü, nötr, boş, yapılmaması gereken veya bizim bilemediğimiz başka tanımları hak eden fiiller veya durumlar olabilir. Bu noktada içinde bulunduğu metafiziksel alan bilinmeyen evrenin iyi ve kötü olarak bölünmesinin pek sağlıklı olmadığı sonucuna ulaşıyoruz. Fazla şüpheci gibi görünse de burada demek istediğimiz, metafiziksel köken itibariyle iyi ve kötüden başka alternatiflerin olabileceği, farklı anlamlara gelebileceği veya bu kavramların insan gibi bilinçli özneler haricinde hiçbir anlamı olmayabileceği ihtimalidir. Ayrıca metafiziksel belirsizlik, evrenin ve insan yaşamının kötücül özelliklerinin varolabileceğini de bir seçenek olarak

zihnimizde bulundurma imkânını bize verir. Evrenin ve yaşamın, "kötü" nitelemesini hak eden bir yapıda olması imkânsız değildir. 13.8 milyar yıllık evrende insan denen varlığın kendince belirlediği gibi varlığın iyi olması veya insanın 'iyi' olarak tanımladığı kavramın varlık açısından yegâne amaç olması zorunda değildir veya varlık böyle mi değil mi bilinmiyor denilebilir. Özetle, varlığın iyi olmak veya bilinçli özneye mutluluk vermek gibi bir amacının olup olmadığı bilinmediğinden dolayı iyiliğin veya mutluluğun hayatın yegâne anlamı olduğunu ön kabul hâline getirmek için çok erken olduğunu düşünüyoruz.

Ahlaki erdemlerle ilgili bir diğer problem, öznel anlam çerçevesinde de iyi insan olmak gibi ifadelerin herkes için geçerli olmayabileceğidir. Örneğin insanların çoğu tarafından kötü olarak tanınan bir insan kötü bir eylem yaptığında, dışarıdan bakan birisinin o insana "Senin yaptığın anlamsız." deme hakkı olmayabilir. Böyle bir sorgulama genellikle "öznelcilik" olarak etiketlense de, ahlaki erdemlerin hayatın anlamı olarak sunulmasının, bu tarz problemlerden kaçmasının zor olduğunu düşünüyoruz (Landau 2011: 309). Bu tespitin olası sonuçlarından biri şu olabilir: Ahlak ve hayatın anlamı, literatürde yer aldığının aksine –en azından belirli bir noktaya kadar-birbirinden daha uzak ve daha bağımsız şekilde incelenmelidir. İki kavram birbiriyle ilişkili olsa da, hayatın anlamının ahlaka indirgeme çabaları pek sağlıklı bir yöntem değildir. Böyle düşünmemizin sebebi, öznelci görünen endişelerden ziyade iki alanı birbirinden farklı problemler olarak görmemizdir. İki alan birbirine fazla yaklaştığında insanları yanlış yönlendirecek derecede aynılaşmakta ve iç içe geçmektedir.

## 2. Dinlerin Hayatın Anlamına Dair Tezleri

Bu çalışmada, dinler eleştirilirken genellikle İslâm ve Hıristiyanlık gibi kitaplı teist dinler kastedilmektedir. Din psikolojisi ve din felsefesi literatüründe taranan çalışmalarda sürekli olarak kitaplı teist dinlere mensup yazarların benzer tespitleriyle karşılaşılmaktadır. Bu tespitler genel olarak şöyle özetlenebilir:

> Eğer ölüm varsa ve Tanrı yoksa hayatın hiçbir anlamı yoktur. Bilime göre evrenin Big Bang adı verilen bir başlangıcı vardır ve evren bir gün yok

> olacaktır. Tanrı olmazsa varlıkla yokluk arasında hiçbir fark olmaz. İnsanlığın ve evrenin sonsuza kadar var olduğunu varsaysak bile Tanrı olmadan anlam olmaz. Ölümsüzlük bile tek başına insana hayatın anlamını vermez. Eğer Tanrı olmazsa bizler maddenin kör üretimi ve hayatın ucubesi oluruz (Craig 2008; 72).
>
> Anlam arayışı, tamamen dini olmamakla birlikte en nihai ve tatmin edici konuma dini bir muhteva kazandığında ulaşır (Hökelekli 2010: 60).
>
> Varoluşun anlamı nedir sorusunun en doyurucu cevabını din verir. Hayattaki anlam söz konusu olduğunda dinin rolü tartışılmaz. Din hayatın anlamının yanı sıra insana, ölüm korkusundan sıyrılma, dünyada gerçekleştiremediği arzularını tatmin etme ve sosyal mahrumiyetten kurtuluş imkânı sağlar (Şentürk ve Yakut 2014: 53).
>
> Ölüm, insanlığı anlamsızlığa götürdüğü için insan ölüme anlam vererek hayata anlam verir. Ölümün anlamı olmazsa hayatta kalmanın da anlamı olmaz (Akıncı 2005: 12).

Verilen dört örnekten de görüleceği üzere din odaklı bakış açısı dini, hayatın anlamı konusunda vazgeçilmez yapıyor. Sadece insanın veya dünyanın değil evrenin hatta varlığın her zerresi dine ve dinin Tanrı'sına bağlanıyor. Din felsefesi içerisinde yer alan ve teizmin savunduğu kozmolojik kanıta ve düzen-gaye deliline paralel olarak varlık başta olmak üzere her şeyin kaynağı olarak kendi dininin Tanrı'sını her şeyin sebebi gören bakış açısı, farklı konularda doğal olarak devam ettirilmektedir.

Tanrı'nın tanımında yer alan her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, her şeyi yaratan gibi nitelikler hem bu dünyaya hem evrene hem de metafizik alana dair tespitlerde din temelli bakış açısına sahip yazarların hemen hemen bütün konularda temel argümanlarının kaynağını teşkil etmektedir (Megill ve Linford 2015: 3). Fakat kanaatimizce böyle bir Tanrı'nın varlığını hararetle savunmadan önce dindarların bu Tanrı'nın neden kendi Tanrı'ları olması gerektiğini açıklamaları gerekmektedir, aksi hâlde yaptıkları kanıtların kendileri açısından hiçbir anlamı olmayacaktır. Özellikle din felsefesi literatüründe bu hususun çok fazla göz ardı edildiğini düşünüyoruz.

Öncelikle, hayatın geçiciliğine vurgu yaparak anlamı tanımlayan dinlerin totolojiye düştüğü söylenebilir. Eğer anlamlılık en baştan ölümsüzlüğe ve Tanrılığa

bağlanırsa, anlamı tanımlama ve arama arayışımızda ulaşacağımız sonuç baştan belli olur (Muzio 2006: 132).

Dinlerin tezlerinin kapsam itibariyle nesnel anlam şartlarını karşıladığını söyleyebiliriz çünkü dinlerin temel tezleri varlık problemine bir cevap buldukları iddiasına dayanmaktadır. Dinler, her şeyi yaratan bir yaratıcının var olduğunu ve bu yaratıcının kendi dinlerinin Tanrı'sı olduğunu söylemektedirler. Fakat iddia bakımından nesnel anlam kriterini sağlamak o dinin hayatın nesnel anlamını sağladığı anlamına gelmemektedir çünkü ortada sadece bir iddia vardır. Bu iddianın bir anlam ifade edebilmesi için o dinin varlık sorununa getirdiği cevapların kanıtlanması gerekir. Dolayısıyla bir dindarın yapması gereken öncelikle "Din olmazsa anlam olmaz" demek değil, elimizde somut şekilde bulunan 'kutsal' kitapların içeriğinde yer alan ve sınanabilen bilgilerin doğru olduğunu göstermeleridir. Aksi hâlde dindarların yürüttüğü akıl yürütmeyi benimseyen fakat farklı bir dini veya düşünceyi vaaz eden bir insan da rahatlıkla öne sürdüğü düşüncenin, hayata anlam katan yegâne şey olduğu için kendi kendisini ispat ettiğini öne sürebilir ve bu tarz yüzlerce farklı görüş ileri sürülebilir. Bu hususla ilgili dikkat çekmek istediğimiz düşüncemizi basitleştirmek ve daha iyi ifade etmek adına şöyle formülize edebiliriz:

> 1. Hayatın nesnel anlamını bulduğunu iddia eden görüşler varlık problemini çözmelidir.
>
> 2. Dinler hayatın nesnel anlamını bulduğunu iddia etmektedir.
>
> 3. O hâlde dinler varlık problemini nasıl çözdüğünü ortaya koymalı, ispat etmeli ve 'kutsal kitaplar'da dünya, evren ve doğaya dair en ufak bir yanlış önerme olmamalıdır. Başka bir anlatımla dindarlar her şeyin o dinin Tanrı'sı tarafından yaratıldığını ispat etmek zorundadırlar.

Varlığın aşkın ya da içkin bir yaratıcısının olması ihtimali dinlerin tezlerinin ispatlandığını veya konunun kapandığını göstermez; çünkü dinler sadece "Tanrı vardır." deyip susmazlar; insanlığın önüne o Tanrı'dan geldiğini iddia ettikleri bir kitap korlar. Başka bir insan da çıkıp Tanrı'dan vahiy aldığını ve vahiy sayesinde evrenin neden ve nasıl yaratıldığını bize söyleyebilir. Bu iddia da aynı dinler gibi bizim için nesnel anlam seçeneklerinden birisi olur fakat asıl yapılması gereken vahiy iddiasının ispatlanmasıdır.

Hıristiyan ülkelerde yapılan, dinin insanların hayatta anlam bulmasına yardımcı olduğunu gösteren pek çok anket çalışması mevcuttur (Bahadır 1999: 105). Bu çalışmalar mevcut olsa bile dinlerin tezlerinin sorunları bitmez. Hıristiyan nüfusun ağırlıklı olduğu yabancı ülkelerde yapılan anket araştırmaları dinin anlam verici rolünü ispat edici şekilde kullanılıyorsa o zaman hayatımızın anlamlı olması için yapmamız gereken en öncelikli unsur, Hıristiyanlığın doğru olduğunu kabul etmemiz olacaktır.

Türkiye'deki İslâm dinini savunan ilahiyat kökenli isimlerin yazdığı makale, tez ve kitaplarda Hıristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu ülkelerde yapılan çalışmalara yer verdikleri görülmektedir (Bahadır 1999: 105; Şentürk ve Yakut 2014: 51). İki farklı dinin inanırlarına göre birbirinden farklı dine inananlar sonsuz bir azapla karşılaşacaklardır. Sonsuz azap, anlam arayışındaki insanın istemeyeceği bir nihai noktadır. Örneğin Müslüman bir kişinin inancı, Hıristiyan bir kişiyi metafizik anlamsızlığa itecek görüşleri içinde barındırabilir. Zaten aynı makaleleri okumaya devam ettiğinizde aslında herkesin kendi dinini haklı çıkarmaya çalıştığını, yani normal olarak diğer dinlerin yanlış olduğunu anlatmaya çalıştığını fark etmektesiniz. Ki bu çaba, hayatın nesnel anlamı için ortaya koyduğumuz kriteri hatırlatmaktadır. Bir dinin diğer dini yanlışlamaya çalışması, "Sen hayatın nesnel anlamını sunmuyorsun." iddiasıyla aynıdır. Sonuç olarak bir yaratıcının var olup olmaması, dinler açısından mutlak bir savunma ve ispat mekanizması değildir.

### 3. Anlamın Göreceliliği

Herkes için geçerli olabilecek nesnel anlamın varlığını mümkün görsek de, şu an için bu anlamın bulunduğuna dair kesin bir yargının doğrulanamadığını düşünüyoruz çünkü şu an nesnel anlama dair ortada sadece birbirinden farklı cevaplar vardır. Bu cevaplardan hangisinin doğru olduğu yine insandan insana göre değişmektedir. Örneğin dinler, nesnel anlam iddiacılarından biridir fakat çoğu zaman dinlerin kendi içinde bile hayata dair onlarca farklı yorum ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla bu konunun insanların eğilimlerinden, öznel yorumlarından, tecrübelerinden, toplumdan, bilimsel gelişmelerden ve çevreden bağımsız düşünülmesi mümkün görünmemektedir. Bundan

dolayı Frankl gibi bazı yazarlar nesnel anlamın olamayacağını savunmuşlardır. Frankl'a göre anlam, bireylerin hayattaki problemlere doğru çözümler bulmasıdır (1995: 97).

Nesnel anlamın şu an için bilinmeyip öznel anlamın görecelilikten kaçamaması, dinlerin tezlerini boşluğa düşürmektedir. Çünkü din temelli görüşler, kusursuz-mükemmel Tanrı tanımındaki niteliklerden dolayı hem nesnel anlamı hem öznel anlamı Tanrı'sız düşünmemektedirler. Din temelli görüşler, dine inanmayan bir kişinin anlamlı bir hayat yaşayıp yaşayamayacağı konusunda ikiye bölünmüş gözükmektedirler. Bir kısım dindarlar, bir insanın anlamlı hayat yaşasa bile nesnel anlamdan ve hakikatten mahrum olacağını söylerken bir kısım dindar da Tanrı, din ve ölümsüzlük olmadan ne öznel ne nesnel hiçbir anlam olamayacağını söylemektedirler. Onlar kendi buldukları öznel anlam ve bulduğunu iddia ettikleri nesnel anlam çerçevesinde bu tespiti yapmaktadırlar (Megill ve Linford 2015: 4). Din temelli görüşler, kendileri haricinde nesnel anlamı mümkün görmeyerek örneğin hayatın anlamını insanın evrensel/kozmik ruhla birleşmesi olarak gören ve bu anlamı herkesin keşfetmesini bekleyen ruh merkezli yorumlardan çok da farklı değillerdir. Kimin nesnel anlamı gerçekten bulduğu ancak ispat ile mümkündür.

Nesnel anlamı din olmadan okuyamayan yorumlar anlamın göreceliliğini ortadan kaldırmanın yolunu yine din olarak sunarak aslında yine öznel anlam kapsamında değerlendirilebilecek totolojik bir iddia öne sürmektedirler. Dindarların bu tarz görüşleri, kendileri için oluşturdukları düşünsel fanusta yapılan tespitleri andırmaktadır.

Özellikle kitaplı teist dinlerin anlama dair yaptıkları tespitlerde özellikle şu sorunları çözemedikleri görülmektedir: Hangi Tanrı? Hangi yaratıcı? Hangi din? Hangi mezhep? Hangi ekol? Hangi yorum?

## 4. Metafizik Anlamsızlığın İmkânı Olarak Din

Hayatın anlamı-din ilişkisinde dinler açısından sorun teşkil edebilecek hususlardan bir diğeri, dinlerin insanların tercihine göre bir hayat sunması nedeniyle metafizik anlamsızlığın imkânına dair ihtimal ortaya çıkarmalarıdır. Örneğin teist bir

din doğru diyelim. Şimdi bu durumda o dine inanmayan kişinin hâlini düşünelim. O kişi için metafizik alan dâhil her şey anlamsızlıktan başka bir şey değildir; çünkü o kişi, -bir dinin öne sürdüğü- her şeyi yaratan yaratıcıya inanmadığı için ve o yaratıcıyı kızdırdığı için herhangi bir anlama kavuşamayacaktır. Her şeyin sebebi olan ve her şeyi yaratan yaratıcıya inanmadığınızda ve onu beğenmediğinizde oluşacak kesinlikte insanın kendi öznel anlamını (eğer böyle bir ihtimal varsa) oluşturması dahi zora girebilir.

Yukarıda bilinçli bir öznenin ispatlanmış nesnel bir anlamı reddedip reddemeyeceğini irdelemiştik. Şu an değindiğimiz konuyla beraber düşündüğümüzde bir insanın ispatlanmış nesnel anlama karşı gelse bile bunun ancak öznel olabileceği düşüncesi hâlâ güçlü görünmektedir fakat burada dinler bir istisna oluşturabilirler. Çünkü dinler insanlara geniş, ayrıntılı ve farklı yorumlara izin veren inanç paketi sunarlar. Kendi özlerini ve temel tezlerini oluşturan iddiaları gereği bu inanca inanmayan bir kimsenin o dine inanmasa bile anlamı bulduğunu söylemek çok zordur. Dinlerin insanların tercihine göre asli bir hayat sunması hayatın anlamı açısından da tercih edilecek bir alanın olduğunu göstermektedir. Başka bir anlatımla dinlerin kapsadığı inanç paketine anlam paketi de dâhildir. Bu noktada din odaklı bakış açısından şöyle bir karşı cevap verilebilir: Cehennem de bu dünyadaki yaşamın nihai noktası olduğuna göre böylesi bir sonuç hayatın anlamı olmaktan çıkmaz. Fakat bizce böylesi bir düşünce makul değildir çünkü hayatın anlamını bilmek, kazanmak, tatmak veya yaşamak isteyen birisi için bu varoluş tablosu, bireyin tercihine dayalı inanç paketi sunan dinlerin istisna teşkil ettiği durumu gündeme getirir. Dolayısıyla cehennem gibi bir sonuç hayatın anlamından ziyade sadece olumsuz bir sınav sonucu gibi durmaktadır. Böyle bir düşüncenin hayatın anlamını, 'sınav ortamı' görevi verilen dünya hayatının sınav sonuçlarını yaşamaya indirgediği görülmektedir.

Bu konuda sağlıklı değerlendirme yapmak için nesnel anlamın öznel açından nasıl bir bağlayıcılığının olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Bu tespiti yapabilmek için de o nesnel anlamı bilmek, görmek, tecrübe etmek vd. gerekmektedir (ki bu yeteneklerden hangisinin nesnel anlamı tam karşıladığı da meçhuldür). Bu yeteneğe

ulaşmadan yapılacak yorumlar öznel çerçevede kalacaktır ve sadece bir tahmini ifade edecektir.

**5. Dindarların Savunma Mekanizması Olarak Teori-Pratik Ayrımı**

Din odaklı yorumların tezlerinden bir diğeri, dinlere inanmadığı hâlde öznel anlamını oluşturarak hayatına huzurla devam eden insanların teori-pratik ayrımı çerçevesinde 'din olmadan anlam olmaz' tespitini boşa çıkaramayacağına yönelik değerlendirmedir. Bu düşüncenin farklı bir versiyonunu şöyle ifade edebiliriz: Hâli hazırdaki dinlerin içindeki hatalar ve çelişkiler "Din olmazsa hayatta anlam olmaz" cümlesini yanlışlamaz.

Dini yorumlar, teori-pratik ayrımına dikkat çekerken kendi tezlerinin pratikten ayrılmadığını hesaba katmamaktadırlar. Deneyime ve olgulara dayanan pratikle ilgili teorileri (din-hayatın anlamı ilişkisi vb.), bazı konularda pratikten varoluşsal olarak ayırmaya çalışmak çelişkili bir yaklaşım olarak görünüyor. Mesela "Din yoksa anlam yoktur" fikri pratikten tamamen soyutlanamayacak bir tespittir. Çünkü din kavramı içerisinde dinlerin pratiğe yönelik söylemleri ve emirleri de yer almaktadır, hatta dinlerin teorik alandan daha çok pratik alana ve somut şeylere (örneğin 'kutsal' kitaplar) atıf yaptığı bile söylenebilir. Dolayısıyla "Din olmazsa hayatta anlam olmaz" sözü pratikten tamamen bağımsız saf bir teorik cümle değildir. Dinlerin ne olduğunu bilmek, öğrenmek ve düşünmek için somut kitaplara başvurmak zorunluyken, dini keyfi şekilde bir anda tamamen teorik kavrammış gibi sunmak doğru değildir.

Dindarlar varlığa ve ahlaka dair tezlerine benzer şekilde anlam konusunda da felsefî temellendirmeyi sadece kendi inançlarından ibaret görmektedirler. Fakat onlar, din olmadan ahlaklı veya anlamlı hayata sahip olan bireylerin felsefi temellerinin neden dinsiz olamayacağını net şekilde ortaya koyamamaktadırlar. Sanıyoruz ki bu durum onların "Dinlerin Tanrısı olmadan hayatta anlam olmaz." gibi totolojik bir cümleden sıyrılamadıkları için gerçekleşmektedir.

Din eğilimli yorumların şu hususu açıklamaları gerektiğini düşünüyoruz: Düşünce tarihinde pek çok filozofun dinlerden önce veya dinlerden bağımsız şekilde tartıştığı ahlak ve hayatın anlamı gibi konuların neden bir anda dinlerin ortaya çıkmasıyla beraber boşa düşmüş olduğunu düşünmemiz gerekiyor? Kaldı ki dediğimiz gibi ahlakı veya nesnel anlamı temellendiren bir Tanrı, yaratıcı, akıllı tasarımcı ve benzerinin dinlerin Tanrı'sı olması gerekmez, olası bir Tanrı'nın böyle bir zorunluluğu yoktur. Böyle bir Tanrı'ya gelmeden önce farklı dinlere, farklı mezheplere, farklı ekollere mensup inanırların şu sorulara ikna edici cevaplar vermesi gerekiyor: Eğer bir yaratıcı varsa neden farklı din, farklı kurallar, farklı inançlar, farklı ibadetler göndersin? Bir Tanrı neden sadece belirli coğrafyadaki insanlara seslensin?

### 5.1. Hayatın Sınav Olması ve Kulluk

Dini bakış açısıyla özdeşleşen fikirlerden biri, dünya hayatının sonraki hayat için bir hazırlık ve sınav olmasıdır. Bu söylem konumuz açısından önemlidir çünkü çalışmamız boyunca dikkat çekmeye çalıştığımız Tanrı'nın/yaratıcının dinlerden ibaret olmadığı fikrini pekiştirmektedir. Dinlere göre yaşadığımız hayat insanların öldükten sonra cennet, cehennem ve araf gibi mekânlardan hangisine gideceğinin tespit edildiği bir sınavdır. İnsan sadece bu sınavı geçmeye çalışan bir kuldur: Her şeyi yaratan Tanrı'nın kulu. "Din olmazsa anlam olmaz" sözünün açık karşılıklarından biri bu düşüncedir.

Hayatın sınav olmasını ve yaptıklarımızın mutlaka karşılığını tatmamızı anlam ölçüsü olarak koyan dini düşüncenin bilinçaltında, yaratıcının anlama olan ontolojik önceliğinin büyük yer tuttuğunu düşünüyoruz. Çünkü dindarlar tarafından insanların önüne konan anlam tablosunda asıl vurgulanmak istenen, bir yaratıcının bu dünyayı yaratmasıdır. Sonuçta eğer her şeyi yaratan bir yaratıcı varsa ve hayatı sınav olarak belirlediyse biz oyunun kurallarını değiştiremeyiz veya "Ben böyle bir oyunun parçası olmak istemiyorum" dediğimizde oyunun dışında kalamayız: İpler tamamen yaratıcının elindedir.

Hayatı sınav olarak gören dini bakış açısının bizce diğer büyük hatası şudur: Dindarlar yaygın şekilde dünyadaki iyiliklerin ve kötülüklerin karşılığının olması gerektiğinden yola çıkarak hayatın sınav olduğunu dolayısıyla yaratıcıya inanılması gerektiğini öne sürerler fakat bazıları bilerek ya da bilmeyerek bir çarpıtma yaparak sanki dinlerin Tanrı'sı sadece iyilik ve kötülüğe bakarak eleme yapıyormuş gibi bir söylem üretmeye çalışırlar. Halbuki bu tamamen yanlıştır ve dinlerin özüne terstir. İslâm ve Hıristiyanlık gibi dinlerin Tanrı'sının esas derdi hiçbir zaman sadece iyilik-kötülük olmamıştır; onun asıl derdi, kendisine kendi istediği gibi tapılmasıdır. Bazı dindarların yaptığı bu çarpıtma maalesef hâlâ çok yaygındır ve normal karşılanmaktadır. Dinler tarafından işlenen zihinsel atmosfer o derece yoğundur ki böylesi basit bir yanlış yönlendirme bile çoğu zaman göz ardı edilir, unutulur. Bir insan istediği kadar iyi olsun, eğer o dinin Tanrı'sına o dinin kitabında yazdığı gibi inanmıyorsa yaptığı iyiliğin din ve o dinin Tanrı'sı açısından hiçbir anlamı yoktur. Tabii mesele sadece o dinin Tanrı'sına inanıp inanmamak da değildir; aynı zamanda o dinin buyruklarının da iyi anlaşılması gerekir yoksa Tanrı'nın emirlerinin uygulanmaması, tek bir hükmünün dahi kaldırılması veya çarpıtılması da bütün iyilikleri silecek bir durumdur. Dinlerin kendi içindeki farklı mezhepler, görüşler ve yorumlar göz önünde tutulduğunda dinlerin yapısının kendi tezleri açısından son derece yetersiz olduğunu göstermektedir.

## 6. Mükemmel-Kusursuz Tanrı'ya Göre Hayatın Anlamının Anlamı – "Tanrı'nın Matrix'i"

Metafizik anlamsızlığın imkânı olarak değerlendirilecek bir diğer konu da özellikle teist dinlerin Tanrı'sına dair kanıksanmış tanımlarda görülen mükemmel ve kusursuz nitelikli Tanrı'nın, ihtiyaçları ve sınırları olan insan hayatından ne isteyebileceği ve mükemmel bir Tanrı için aşırı derecede düşük olan böyle bir hayatın Tanrı için anlamının ne olacağı konusudur.

Her şeye gücü yetecek, her şeyi bilecek ve her şeyi yaratacak kadar aşkın olan bir Tanrı, içinde bulunduğumuz evrenden, dünyadan, insandan ve insan hayatından ne isteyebilir? Böyle bir varlığı niçin yaratır? Düşüklüğe, acizliğe, kötülüğe sebep olan

mutlak güçlü bir Tanrı'nın kendisi açısından hayatın nasıl bir anlamı olabilir? Bu dünyayı yaratan Tanrı'nın iyi olması mı daha büyük ihtimaldir, yoksa kötü olması mı?

İrdelemekte olduğumuz sorunsal, ahlak-Tanrı ilişkisi konuşulduğunda gündeme gelen Euthyphro problemini çağrıştırmaktadır (Metz 2007). Platon'un diyaloglarına dayanan bu problem; bir şey, Tanrı ona iyi dediği için mi iyidir, yoksa o şey iyi olduğu için mi Tanrı ona iyi demiştir? sorusunu ifade eder. İyi ve Tanrı arasındaki ontolojik ilişkiye dair sorgulamayı insan hayatı ve mükemmel Tanrı ilişkisi için düşündüğümüzde, mükemmellik-hayatın anlamı ilişkisi açısından kapanması neredeyse imkânsız çok büyük bir farkın oluşacağını, dolayısıyla böylesi bir ilişkide anlamı belirleyen Tanrı'nın sadece ontolojik bir önceliğinin olduğunu ve mükemmel olarak değerlendirilemeyeceği sonucuna ulaşıyoruz. Başka bir anlatımla, olası bir Tanrı veya yaratıcı, ancak varlıksal bir referans noktası olması açısından hayata anlam verici olabilir. Tanrı'nın salt mükemmelliğinin anlam verici olması tartışmalıdır. Örneğin bir insan için kötülüklerle dolu böyle bir hayatı yaratan Tanrı kendi bakış açısıyla mükemmel olamaz, Tanrı'nın kendindeki mükemmelliği o insan için hiçbir anlam ifade etmeyebilir. Dolayısıyla mükemmellik yer yer anlamsızlığın kaynağı dahi olabilir.

Dinlerin Tanrı'sı gerçekten var kabul edildiğinde her şeyi bilen ve her şeyi yaratan niteliği, insan için nesnel anlamın derecesini düşüren anlamlar taşıyabilir çünkü dinlere göre biz Tanrı'nın kurguladığı bir sistemde yaşarız. Daha verimli düşünmek için bu sisteme 'Matrix' ismini verebiliriz. Matrix ismini kullanıyoruz çünkü insan gibi sonradan olmanın, sanallığı ve düşüklüğü çağrıştıran yönleri olduğunu düşünüyoruz. Sistemin kontrollerinin Tanrı'da olduğu bu sistemde bizler her şeyi kuşatan yaratıcının haricinde sonradan var olan sınırlı varlıklar olarak kendimizi kurtarmaya veya efendisinin çizdiği kodlara uymaya çalışan canlılara dönüşürüz.

Bu düşünceye karşı dindarların verebileceği cevaplardan biri şu olabilir: "Mutlak iyi olan kusursuz Tanrı anlamsızlık yaratmaz." (Megill ve Linford, 2016: 3) Başka bir ifadeyle "Mükemmel-kusursuz Tanrı bu hayatı yaratıyorsa vardır bir bildiği." denmeye çalışılıyor. Fakat bu görüş, insan zihnini tembelleştirebilir ve insanı yanlışlanması mümkün olmayan katı bir imancı görüşe sevk edebilir.

Tanrı-evren ilişkisi bağlamında aşkınlık ve içkinlik ayrımını düşünürsek, tamamen aşkın olan bir Tanrı'ya ulaşamayacağının farkına varan veya bu hayatı yaratan böylesi bir Tanrı'nın mükemmel olamayacağını düşünen bir insan bu hayatı anlamsız olarak görebilir. Diğer taraftan Tanrı'nın içkinliğini arzulayan panteizm, mistisizm, ezoterizm vb. düşünsel yaklaşımlara yakın dindar bir kişi, ısrarla inandığı dinin Tanrı'sının aşkın olduğunu söyleyen kişi tarafından kafir, müşrik, zındık veya mülhid olmakla suçlanabilir. Kısacası dinlerin Tanrı'sının göreceliliği ortadan kaldırması, dindarların sunduğu kadar kolay değildir. Dinlerin ayrışmayı teşvik edecek kadar ayrıntılı olması, hayatın anlamı-din ilişkisinin sadece bir yaratıcının var olup olmaması sorunsalından ibaret olmadığı gerçeğini tekrar hatırlatmaktadır.

**7. Hayatın Anlamı-Ölüm İlişkisi ve Ölümün Eşitleyiciliği**

Hayatın anlamı konuşulurken genelde insan hayatının bir gün sona erecek olması referans noktası olarak ele alınır. İnsanın, hayallerine ve evrene göre fazlasıyla kısa olan hayatı karşısında, bu kısacık yaşamın ne anlama geldiğine dair arayışa dikkat çeken söylemler geçmişten bugüne tartışılmıştır. Hayatın anlamı ve ölüm ilişkisi birbirine zıt sayılabilecek iki farklı yaklaşıma yol açmıştır. Bu yaklaşımlardan birine göre hayata anlam veren asıl şey ölümdür.

Bu yaklaşımı benimseyenlere göre ölüm olmasaydı belki de biyolojik varlık olan insanın kendisi olmayacaktı çünkü ölümsüz hayat içinde insan bu kadar üremek istemeyebilirdi, hatta belki de üreme gibi bir ihtiyaç hiç olmazdı; dolayısıyla bir bireyin dünyaya gelmesi şimdiki hayata nazaran çok daha düşük ihtimalli olabilirdi. Ayrıca eğer ölüm olmasaydı insanın hayatta amaç ve anlam aramak gibi bir derdi olmayacaktı. Özetlersek bu görüşü savunanlar, 'ölüm olmasaydı insanın anlam gibi bir derdi olmazdı' demek istiyor gibi durmaktadır. Ölümle ilgili bu yaklaşımı biraz daha genişletirsek kusurlu ve sınırlı canlılar olmanın da, bu yaklaşıma göre anlam sağlayıcı unsurlar olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bir yoruma göre eğer insan mükemmel bir varlık olsaydı, kendini geliştireceği, tekâmül edeceği bir hedef/doğrultu/amaç olmayacağı için hayat anlamsız olurdu.

Kanaatimizce bu tarz fikirler, anlamı bir eksikliği tamamlamaya mahkûm etmektedir. Yine de bu fikirler nesnel anlamdan ziyade öznel anlam temelli olduğu için makul karşılanabilir. Öznel anlam söz konusu olduğunda "Hayır, senin o görüşün hayatın anlamı değil" demek anlamsız durmaktadır. Yine de bu tarz görüşün öznel eleştirisinin yapılabileceğini söyleyebiliriz. Bu tarz fikirlerde dikkatimi çeken sorunlardan biri, insanın ölümsüzlüğü veya mükemmelliği bilinmeden bu düzeyler hakkında yorum yapılmasıdır. Mükemmel bir yaşama sahip olduğunda hayatın anlamının olup olmayacağını değerlendirmeden önce mükemmel bir yaşamın ne olduğunu bilmek veya hayali ve düşünsel seviyede mutabık kalınan bir mükemmel hayat tablosu, anlatısı bulunması gerekmektedir. "Mükemmel hayat" kavramının kavramsal düzeyde bir karşılığı olsa da mükemmellikten neyin kastedildiğinin anlam sorunu açısından netleştirilmesi gerekmektedir. Çünkü mükemmel hayat dendiğinde çok fazla farklı senaryo kurgulanabilir. Örneğin kimisi dinlerdeki cennet tablosuna benzeyen bir yaşamı mükemmel olarak görürken kimisi insan bilincinin saf bilinç hâline geldiği bir yaşamı mükemmel olarak tanımlayabilir. Bu noktada mükemmellik konusu ikiye ayrılabilir: Birincisi, şu anki insan yaşamının mükemmel olup olmaması, ikincisi insanın dünyadaki yaşamında veya daha sonra ulaşacağı mükemmel bir hayatın varolup olmaması.

İkinci ayrım dinlerin cennet anlatısına girdiği için ona daha sonra değinmek istiyoruz. Birinci ayrımın ise birinci seçeneğine (mükemmel olsaydı hayatta anlam olmazdı) yukarıda değindik, şimdi ikinci seçeneğe (mükemmel olsaydı hayatta anlam olurdu) geçelim. İlk başta ikinci seçenekte de çeşitli ayrımlar görünmektedir. Şöyle ki, bir görüşe göre mükemmellikten kasıt eksiklerden sınırlılıklardan arınma olduğu için mükemmelliğin hayatı anlamlı kılmasının sebebi eksiklerimizi ve sınırlılıklarımızı gidermesidir. Yani buradaki düşüncede anlamı, eksikleri tamamlamakta gören bakış açısının izlerine rastlamaktayız. İkinci seçeneğin diğer ayrımına göre mükemmelliğin eksik tamamlamayla doğrudan bir ilgisi yoktur çünkü mükemmelliğin olduğu yerde eksiklikten söz edilemez. Buradaki mükemmellik, eksikliğin giderilmesi değildir; eksiklik diye bir şeyin –kavramsal olarak olması gerekir mi gerekmez mi farklı bir

tartışma konusu- olmamasıdır. Eğer söz konusu, ezelden ebede mükemmel olmaksa böyle bir varlık olarak akla ilk Tanrı gelmektedir. O hâlde bu düşünceyi benimseyenler açısından nesnel anlam ancak insanın Tanrı olması durumunda mümkün olmaktadır denilebilir.

Mükemmel varoluşun "anlamsızlık" olarak değerlendirilmesi için yeteri kadar sağlam temeller olmadığını düşünüyoruz. Elbette, "anlamlılık" olarak değerlendirilmesi için de elimizde yeterli veriler yok fakat en azından böylesi bir ihtimalin doğrudan "anlamsızlık" olarak nitelendirilmesinden ziyade iki seçeneği direkt zorunlu sonuç olarak görmeyen bir değerlendirmeyi daha makul buluyoruz.

Ölümden mükemmel hayata kadar uzanan tartışmamızdan çıkarılacak en açık sonuçlardan biri insanın ölüme karşı bakış açısının hayata dair bakış açısını da belirlediğidir.

Dinlere dönersek, hayatın anlamı-din ilişkisiyle ilgili olarak yukarıda çizdiğimiz çerçeve neticesinde teist dinlerin bu konudaki tezleri rahatlıkla tahmin edilecektir. Bu dinlere mensup felsefecilere ve diğer kişilere göre bir gün öleceksek ve ölümden sonra yaşam yoksa bu hayatın hiçbir anlamı yoktur. Öyle ki, Hıristiyan din felsefecisi William L. Craig, Tanrı olmazsa ölümsüzlüğün bile anlamı olamayacağını söyler (2008: 72). Hayatta anlam olması için insanın ölümsüz bir ruha veya yaşama sahip olmasını zorunlu koşul olarak sunan fikirlere "Nihai Sonuç Teorisi" ismi verilmektedir (Kıymaz, 2019: 147).

Hayatta anlam olması için ölümden sonra yaşamı veya ölümsüzlüğü şart koşan dini yorumları iki farklı yönden incelemek gerekmektedir. Bir yönüyle hayatta anlam olması için ölümden sonra tekrar insana sonsuz bir hayat verecek bir Tanrı'nın olması şarttır. Diğer yönden ise asıl mesele insanı yaratan bir yaratıcının var olmasıdır, sonsuz yaşam biraz daha ikincil plandadır. İki yön birbiriyle ilgili olsa da aynı değildir. Örneğin insanı yaratan bir yaratıcı olabilir fakat bu yaratıcı insana sonsuz hayat vermeyebilir. Dindarlar genel olarak çok hatalı bir şekilde bu tarz farklı ihtimalleri göz ardı etmektedirler.

Hayatın anlamı-ölüm ilişkisi söz konusu olduğunda dini çevrelerde sıklıkla öne sürülen yorumlar, nesnel-öznel ayrımını netleştirmemekte, yok saymakta veya göz ardı etmektedir. Öldükten sonra hayat olmadığını düşünen ve hiçbir dine inanmayan bir kişinin, ölümü hayata asıl anlamını veren unsur olarak görmesinde bir engel görmüyoruz. Ölümsüzlük istemeyerek bu dünya hayatında anlamın tadına varan/vardığını düşünen pek çok yaklaşım sayılabilir. Hayata asıl anlamını verenin ölümün bizzat kendisi olduğu fikrini benimseyen insanlara göre ölümlü hayatta insanın kendi ideallerinin ve değerlerinin peşinde koşması, insanın değerini artırır. Örneğin hümanizmi benimseyen bir ateist, deist, panteist, agnostik vb. bu değer üzerine sınırlı hayatını değerlendirmek isteyebilir (Aydoğan 2010: 32).

Ölümün hayata anlam katan yönünü vurgulayan bazı yaklaşımlara göre başkalarının ölümünü gören insan, hayatta kaldığı için bunu başarı sayar. Bu yüzden uzun süre yaşayabilmek için ölen insanların ölüm nedenleri neyse onlardan kaçınır. (Durmuşoğlu ve Ataman 2018: 138).

Bu dünya özelinde bakıldığında ölümün en önemli niteliklerinden birinin canlılar için eşitleyici rolü olduğu görülüyor. Ölümün -şu an için- herkesin başına gelen nesnel niteliği, anlam söz konusu olduğunda yine göreceli bir etki gösterir. Çalışma boyunca anlatılanlar itibariyle aslında her insanın tabiri caizse kendine has bir dünyasının veya hayatının olması bu konuda da geçerlidir. Hayatı umursamayan insanla çok kritik bir bilimsel devrimi gerçekleştiren insanı bile öldürebilen hayat karşısında, kimi insan kaçınılmaz olanın mutlaklığında elinden gelen gayreti evreni anlamak için göstermeye devam ederken, kimi insan da hayatı fazlasıyla acımasız bularak umursamazlığa veya intihara meyilli olabilir. Doğanın insanın çabasına ve başlı başına bilincine rağmen sessiz kalarak kurallarını sürdürmeye devam ettirmesi kimi insan için anlamsızlığın ta kendisidir. Fakat daha önce dediğimiz gibi bu tarz düşünceler nesnel anlamdan ziyade öznel anlam çerçevesinde değerlendirilmelidir.

### 7.1. Modern öncesi ve modern toplumların ölüme dair yaklaşımları

Ölüm-anlam ilişkisine dair yapılan kanıksanmış din odaklı yorumlardan biri de günümüz modern insanın ölüme yabancılaştığı için hayatında anlam olmadığıdır. Bu yorum bizce gerçeklerle örtüşüp örtüşmediği tartışmalı olan, dayanağı net olmayan kalıpsal bir ifadedir. Örneğin şu an tıp alanında çalışan bilim insanı ateistleri, deistleri, panteistleri veya farklı dinlere inananları düşündüğümüzde bu insanların ölümü bilmediği veya yabancılaştığının söylenmesinin makul olmadığını söyleyebiliriz. Bu ve benzeri yorumların daha dikkate değer olması için "ölüme yabancılaşan insan" vb. edebi ifadelerden tam olarak neyin anlatılmak istendiğinin söylenmesi gerekmektedir. Ölüme uzak olmamak veya ölümü unutmamak demek, ancak dinlerin öne sürdüğü ibadetleri yerine getirmekle mi mümkün olmaktadır?

Birtakım senaryolarla ölüme yakın olmak ve olmamak konusunu "Teknoloji, Bilgi, İletişim Çağı" olarak tanımlanan günümüz açısından değerlendirmek istiyoruz. Geçmiş dönemde uzaklara savaşmaya gönderdiği yakınlarından haber alamayan bir insanla, modern dönemde iletişim araçları sayesinde hasta yakınlarıyla her an görüşebilen insandan hangisinin ölüme ve ölümlüye yakın olduğu sanıyoruz ortadadır. Bir insanın ölüme yakın olması ve ölümü düşünmesi demek, illa inzivaya çekilerek veya o dine mensup olmayanlarca garip görünen ritüeller sergileyerek ölümü kutsaması demek midir?

Modern öncesi dönemde daha fazla belirsizlikle ve yoklukla baş etmek zorunda kalan insanların veya gelişmiş teknoloji sayesinde bugünün canlılığı ve ölümü daha iyi bilen insanların hayatın anlamı konusunda ne düşündüğünü bilmek için "Ölümden uzaklaşan modern insan" gibi temelsiz görüşlerin bir kenara bırakılması gerektiğini düşünüyoruz.

'Anlamdan/manadan uzaklaşan modern insan' gibi iddiaların yeterince temellendirilmemiş olduğunu daha iyi anlamak için bilimsel gelişmeleri, insanların hayatı anlamlı bulması ve yaşaması için ana aktör hâline getiren optimistik natüralizmi örnek olarak verebiliriz. Optimistik natüralizme göre fiziki evren içinde yaşayan insan

için hayatın gerçek anlamı, sınırlı olan hayatta insanın yaptığı faaliyetlerin sınırsız sonuçlarının olmasıdır (Weijers, 2014: 2). Bu perspektifle bakarsak modern insanın geçmiş insanlardan çok daha anlamlı bir hayat yaşadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bahsi geçen klişe cümlelerin bu derece kesin doğruymuşçasına ve bütün konuyu çözmüşçesine yaygın olmayı hak etmediğini düşünüyoruz.

Diğer yandan kanaatimizce modern öncesi dönemle özdeşleştirilen batıl inançların bugün tamamen yok olduğu ve tersi olarak bugünün hiç ölmeyecekmiş gibi zevklerine düşkün şekilde yaşayan insanların modern öncesi dönemde olmadığı söylenemez. Bu tarz keskin bölümlemelerin insan doğası ve insanlık tarihi açısından –şu an için- doğru olmadığı kanaatindeyiz.

## 8. Sonuç

Anlamın insan yaşamında oynadığı önemli rolün farkında olsak da özellikle dini çevrelerce yapılan tespitlerin İbrahimi dinlere inananlar özelinde yapılmasına rağmen bütün insanlar için geçerli olarak sunulmasının tutarlı ve makul bir yaklaşım tarzı olmadığını düşünüyoruz.

Özellikle teist dinlerin Tanrı kavramını belli başlı dinlere sıkıştırdıktan sonra, kendi dinlerini savunma pozisyonunu güçlendirme amacı olarak hayatın anlamını irdelemelerini, tarafsız bakış açısıyla gerçeği arayış bakımından hatalı görüyoruz.

Tezleri ve karşı tezleri analiz ettiğimizde dinler ve dinlerin Tanrı'sının nesnel anlamı sağlamak için yeterli şartlara sahip olduğunu fakat zorunlu bir unsur olmadığını görüyoruz. Tanrı/yaratıcı kavramının dinlerden ibaret olmadığına dikkat çekerek hayattaki anlamın dindarların sunduğu kadar basit ve tek yönlü olup olmadığının bilinmediği sonucuna ulaşıyoruz.

İçinde barındırdığı ayrıntılar, çeşitlilikler, farklı yorumlar ve insan zihninde yaptığı farklı çağrışımlar nedeniyle dinlerin Tanrı'sının, öznel anlam açısından anlamın göreceliliğini kaldıramayacağını düşünüyoruz.

Anlamın esnekliği, bütün insanları tek bir ortak amaca yönelmiş gibi duran aynı varlıklar olarak yorumlamayı zorlaştırır. Nesnel anlamın nasıl bir yapıda olduğunu bilmediğimiz için nesnel anlamın öznel anlama ne derece izin verdiğini bilmesek de nesnel anlam bulunmadıkça "X olmazsa hayatta anlam olmaz." tarzı tespitlerin öznel anlam kapsamına girdiğini düşünüyoruz.

Dünyaya gözlerini açan ve bu yaşadıklarının sebebini düşünen insanların nesnel anlam arayışından kaçması zor görünmektedir. Bu arayışta dinler nesnel anlam kıstasını sağlayan cevaplardan sadece bir tanesidir. Dinlerin bir yönüyle avantaj bir yönüyle dezavantaj sayılabilecek en ayırt edici özelliği 'kutsal' denilen somut kitapları olmasıdır. Bu kitaplar bize dinler konusunda -dindar biri için 'cüretkâr' olarak değerlendirebilecek- sağlam temelleri olan görüşler öne sürmemizi sağlamıştır.

Anlamın psikolojik olarak sağlayacağı faydanın hem tecrübi hem de teorik olarak farkında olsak da insanların yaşadığı kötü ve istemediği olaylar karşısında geliştirdiği umursamazlık ya da unutkanlık yeteneğinin, insanları nesnel anlam ne olursa olsun bir şekilde hayatta tutmaya yetecek motivasyonu sağlayabileceğini düşünüyoruz. Bu açıdan 'anlamsızlık girdabında boğulan modern insanın ızdırabı' tarzı beylik lafların yeterli gerekçelere dayanmadan geçerliliğinin olmayacağını düşünüyoruz. Elbette bu tarz buhranlara sahip insanlar olabilir fakat bunu milyarlarca insanı kapsayacak şekilde sunmanın doğru olmadığını düşünüyoruz. Bize göre insan yaşamı ve insanlık tarihi bu kadar doğrusal değil.

Kanaatimizce İbrahimi dinlerin gerçeği söylemediği, dolayısıyla hayatın nesnel anlamını sunamayacakları ispatlanmıştır. Kitapları sayesinde sınanabilen söz konusu dinlerin, 'kutsal' olduğuna inanılan kitaplarındaki doğaya dair yanlış önermeler ve kitapların kendi içerisindeki çelişkiler, bize, fazla keskin görünen bazı düşünceleri söyleme cesareti vermektedir.

## KAYNAKÇA

AKINCI, Âdem (2005). "Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3 (9): 7-24.

AYDOĞAN, Cevriye Arzu (2010). Meaning of Life as a Mental Concept, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

AYTEN, Ali (2012). *Tanrı'ya Sığınmak*, İstanbul: İz Yayıncılık.

BAHADIR, Abdülkerim (1999). Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

CRAİG, William Lane (2008). *Reasonable Faith*, Illinois: Crossway Books.

DURMUŞOĞLU, Kadriye, ATAMAN, Kemal (2018). "Kutsaldan Sekülere: Değişen Ölüm Algısı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1: 123-149.

EVERS, Daan (2017). "Meaning in Life and the Metaphysics of Value", De Ethica, A Journal of Philosophical, Theological and Applied Ethics Vol. 4:3, 27-43.

FRANKL, Victor (1995). *İnsanın Anlam Arayışı*. (Çev. Selçuk Budak). Ankara: Öteki Yayınevi.

HÖKELEKLİ, Hayati (2010). *Din Psikolojisine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları.

KIYMAZ, Tufan (2019). "On The Meaning Of The Meaning Of Life", Unisions Journal of Philosophy, 20(2): 146-154.

KULA, Tahsin; EERDEN, Müslime (2017). "Varoluşsal Kaygı ve Din". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2: 21-41.

LANDAU, Iddo (2011). "Immorality and the Meaning of Life", *Journal of Value Inquiry*, 45: 309-317.

MEGİLL, Jason, LİNFORD, Daniel. (2016). "God, The Meaning of Life, and a New Argument for Atheism", *International Journal for Philosophy of Religion*, Volume 79, Issue 1: 31-47.

METZ, Thaddeus. (2007). "The Meaning of Life", https://plato.stanford.edu/entries/life-meaning/, Erişim Tarihi: 16.05.2020

MUZİO, Di Gianluca (2006). "Theism and the Meaning of Life", *Ars Disputandi*, 6:1, 128-139.

O'BRİEN, Wendell. (2014). "The Meaning of Life: Early Continental and Analytic Perspectives", Erişim Tarihi: 16.05.2020, (https://www.iep.utm.edu/mean-ear/).

ŞENTÜRK, Habil, YAKUT, Selahattin (2014). "Hayatın Anlamı ve Din", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 33: 45-60.

TOKAT, Latif (2014). *Anlam Sorunu*, Ankara: Elis Yayınları.

WEİJERS, Dan (2014). "Optimistik Natüralizm: Scientific Advancement and the Meaning of Life", *SOPHIA*, 53: 1-18.

WOLF, Susan. (2012). "Hayatın Anlamı". (Çev. Süleyman Aydın). Hikmet Yurdu, Yıl 5, Cilt 5, Sayı 9: 193-197.